

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СТУДІЙ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена аналізу культурно-національної ідентичності в контексті сучасних студій культурної пам'яті. На матеріалах есеїстики Юрія Андруховича та поезії Сергія Жадана здійснюється аналіз процесу віднайдення і становлення культурно-національної ідентичності.

Ключові слова: культурно-національна ідентичність, культурна пам'ять, сучасна українська література, пам'ятне місце, травматичний досвід.

Проблема культурно-національної ідентичності є однією з найбільш досліджених і дискутованих проблем в сучасних гуманітарних дослідженнях. Вона розглядається у філософії, психології, соціології, політології, культурології. Аспект, який насамперед цікавить автора, – це розгляд культурно-національної ідентичності у контексті сучасної української літератури, зокрема, у світлі есеїстичних та поетичних студій культурної пам'яті. Розгляд культурно-національної ідентичності крізь призму мистецької проблематики зумовлений тим, що мистецтво завжди гостро реагує на стан суспільних відносин, виявляючи свої діагностичні та терапевтичні функції, адже воно має безпосередній стосунок до культурного ґрунту суспільного буття індивідів. Культурологічний аналіз означеної проблематики має на меті виявлення способу стосунку мистецтва, а саме літератури, до суспільства та його ідентичності у нинішній Україні.

Як відомо, культурно-національна ідентичність є складним комплексом уявлень людини про своє "Я" у стосунку до культурної традиції певної нації, з якою вона себе ототожнює. Одним з найважливіших структурних елементів цього стосунку є культурна пам'ять, оскільки вона акумулює спогади, що пов'язують індивіда з нацією. Таким чином, індивід визначає себе через те, що він згадує та забуває разом з іншими представниками нації. У разі, коли суспільство опиняється перед загрозою втрати культурної пам'яті або ж виявляє бажання віднайти її, саме мистецтво починає гостро реагувати на ці процеси, відкриваючи архів спогадів та створюючи художні форми, що сприяють саморефлексивній роботі пам'яті [5, с. 28–31]. Мистецтво перебуває у інтерактивному комунікативному зв'язку з культурною пам'яттю через знакову систему та наратив. Але найяскравіше цей зв'язок демонструє література через її найбільшу соціальну заангажованість серед мистецьких жанрів.

Спробуємо розглянути формування культурно-національної ідентичності крізь призму проблематики культурної пам'яті в сучасній українській літературі, зокрема на матеріалах есеїстики Юрія Андруховича та поетичної збірки Сергія Жадана "Вогнепальні й ножові". Було обрано саме цих авторів, оскільки їхня творчість демонструє динаміку культурно-національної ідентичності, адже Андрухович та Жадан належать до різних літературних генерацій. Юрій Андрухович (1960 р., Івано-Франківськ) належить до літературного покоління "вісімдесятників", періодом найактивнішої діяльності якого був кінець 80-х – поч. 90-х рр., себто перехідний період, історичний злам, розпад СРСР. Катаклізм системи спричинив переоцінку всіх дотеперішніх "словників" та кодів культури, а відтак, і власної культурно-національної ідентичності, про що мовитиметься далі. Сергія Жадана (1974 р., м. Старобільськ, Луганська область) зараховують до літературного покоління "дев'яностників", чия творчість припадає на епоху вже новітніх криз суспільного становлення. Попри різні естетичні настанови всередині покоління "дев'яностників" їх об'єднувало те, що, за висловом одного з поетів цієї генерації, Сергія Пантюка, вони пе-

ремогли у собі той дикий злам епох, їх зачепили "гарячі точки", переслідування з боку влади та тиск "тупої та безпросвітної соціалки" [8], проте вони уособлювали собою "постсокову єдність суперечностей" [8]. Окрім того, прикметним для аналізу є те, що Юрій Андрухович – представник Західної України, а Сергій Жадан – Східної. Це допоможе простежити характерні риси досвіду становлення культурно-національної ідентичності у історично відмінних культурних регіонах.

Наприкінці ХХ-го – поч. ХХІ ст. взаємозв'язок між культурною пам'яттю та ідентичністю набуває нової актуальності. На думку дослідниці Аляйди Ассман, це зумовлено скасуванням та встановленням нової культурних та політичних кордонів у всьому світі [5, с. 69]. Ці процеси безпосередньо стосуються простору колишнього СРСР, де про своє повернення "заговорили" ті національні ідентичності, які входили до складу "великої імперії", позбуваючись права на власну мову, культуру, історію. Подібний розвиток самоідентифікації націй був описаний за допомогою метафор "повернення" чи "пробудження історії" [5, с. 69]. Під історією тут мається на увазі не академічне вивчення минулого, а пробудження у колективній свідомості інтересу до минулого, його згадування, "реставрація" культурної пам'яті. Варто зазначити, що сучасні дефініції культурної пам'яті та відповідні дослідження у цьому річці характеризуються міждисциплінарністю теорії та методології. Одне з таких визначень надала німецька дослідниця Астрід Ерл, яка була редактором "Довідника студій культурної пам'яті". Вона запропонувала ідею культурної пам'яті як взаємодії сучасного з минулим у певних соціокультурних контекстах, що надалі сприятиме залученню до проблематики культурної пам'яті різні виміри та рівні культурної пам'яті, імпліцитні засоби культурного пригадування, візуальні та тілесні форми пам'яті [10, р. 2]. Харківська дослідниця культурної пам'яті, Гелінада Грінченко, наголошує, що Астрід Ерл, обґрунтовуючи виміри пам'яті, виходить з антропологічно-семіотичного розуміння культури, що охоплює соціальні (суспільні відносини, інституції), матеріальні (артефакти, медіа) та ментальні (культурно визначені шляхи мислення) аспекти. Отже, постає можливість застосування концепту культурної пам'яті для поєданого вивчення соціальної, матеріальної та ментальної пам'яті [6, с. 10]. Можна сказати, що така думка є продовженням концепції *kulturelle Gedächtnis* (культурної пам'яті) Аляйди та Яна Ассман, адже саме вони диференціювали комунікативну та культурну пам'ять як складові колективної пам'яті. Комунікативна пам'ять ґрунтується на повсякденній комунікації, мові, а культурна пам'ять – на символічній культурній об'єктивації. Окрім того, Ян Ассман підкреслює зв'язок культурної пам'яті та ідентичності: "Під культурною пам'яттю ми розуміємо властивий кожному суспільству і кожній епосі набір текстів, зображень та ритуалів, які постійно використовуються та через "підтримання" яких група стабілізує та передає далі власне бачення себе самої; це колективне знання переважно (але не

винятково) про минуле, на якому група засновує усвідомлення власної єдності та своєрідності" [9, S. 15].

Таким чином, і перед українським суспільством постає питання: які загальноукраїнські спогади ми повинні зберігати задля розуміння власної культурно-національної ідентичності і внеску в нове конструювання історії? Своєю відповіддю намагаються дати письменники Юрій Андрухович та Сергій Жадан

Юрій Андрухович звертається до осмислення цієї проблематики у циклі есеїстики "Моя остання територія" і "Ангели та демони периферії". Він демонструє шлях трансформації індивідуальної пам'яті в культурну. Його усвідомлення належності до української культури та нації походить від особливого відчуття місця народження та проживання письменника, Галичини: "Я живу в споконвіку підозрюваній і зневажуваній частині світу. Ця частина світу називається Галичиною" [4, с. 257]. Галичина для Андруховича не є суто географічним місцем, вона є пам'ятним українським місцем, що позначене дискретністю, себто відмінністю, "розривом" між минулим і теперішнім. А. Ассман зазначає, що на пам'ятному місці певна історія не набула продовження і розвитку, а радше зазнала насильного обриву [5, с. 327]. Такого насильного обриву зазнала, на думку Ю. Андруховича, історія Галичини у 1939 р. з приєднанням до "імперії" СРСР, адже напр. XIX – поч. XX ст. Галичина була одним з найважливіших локусів Центральної-Східної Європи, входячи до складу Австро-Угорської імперії. Перервана історія Галичини матеріалізується в руїнах та реліквіях колишнього побуту, що виокремлюються на пострадянському архітектурному тлі як фрагменти чужого досвіду: "Мене з дитинства притягають руїни, цей особливий слід, особливий сад колишнього буття... Старі стіни, трухляві балки, напівзітлілі речі мають своє власне, тільки їм властиве дихання – можливо, я токсикоман?" [3, с. 263]. Ці руїни – залишок від того, що більше не існує, але має бути збереженим не тільки у індивідуальній, але й у колективній пам'яті задля реставрації минулого, яке наразі є забутих і втраченим, але саме воно, на думку Андруховича, безпосередньо формує нашу культурно-національну ідентичність. Сьогоднішня "рана втрати та пошуку" цієї ідентичності може бути загоєна українцями шляхом відновлення пам'яті: "...але ж наші нещастя походять не від того, що ми прагнемо заглибитись у споглядання своєї історії. Тут усе швидше навпаки – ми надто мало її знаємо, бо за тоталітарних часів нам подавали її сфальшовану... Вона аж світилася, бідна, від жахливих семантичних порожнин, з неї *випадали* (курсив – Юрія Андруховича) не тільки окремі постаті чи події, але й цілі періоди, процеси, тенденції. З неї випадав її зміст! Отже, ми тільки починаємо її реконструювати і це мусить нарешті відбутися" [3, с. 275].

Таким чином, для Андруховича передумовою культурно-національної ідентичності є жива культурна пам'ять, яку втілюють руїни, меморіальні ландшафти, германізми, присутні в українській мові, старі карти, вже неіснуючі міста тощо. Ці матеріальні рештки стають елементами нарративу, який заміняє втрачений локус. Наратив стає тим, що змушує пам'ятні місця заговорити як свідків минулих часів та виявляє їхнє значення у сьогоденні, адже він відновлює зруйнований пласт національної історії та традицій. Оповідь Андруховича про минуле Галичини з її бароковими середмістями, екзотичними товарами на ринках, кав'ярнями, цукернями, фігурами святих Христа Спасителя, Марії Матері Божої та Йоана Хрестителя, пам'ятниками цісарям, одноповерховими вилами, текстами Бруно Шульца, бібліотеками та обов'язковою ратушею на головній площі міст має на

меті відновити у пам'яті українців спогад про свою колишню приналежність до специфічної центрально-східної європейської культури, "поруйнованого коридору між Західною Європою та Східною..." [2, с. 193]. Але ця реконструкція минулого має стати не черговим ідеологічним міфом про європейськість на шляху до культурно-національної ідентичності, вважає Андрухович, а ретельним вивченням традиції та забутих мистецьких форм: "Наші будинки, сади, площі (я вже не кажу: заводи, вокзали, летовища) вражені тяжким гріхом безформності. Усе, на чому ще може спинитись око, – полишене не нами, але нами занедбане і осквернене...Щось ми втратили, здається назавжди. Навіть, якщо мали колись" [1, с. 216]. Саме мистецтво, яке є носієм культурної пам'яті, має стати орієнтиром у нинішній ситуації пошуку українцями власної культурно-національної ідентичності: "Ви будете сміятись, але я скажу так: навчити школярів відрізнити сонети від октав. Окситонні рими від парокситонних. Питальне речення від окличного" [1, с. 217].

Сергій Жадан, як і Юрій Андрухович, усвідомлює свою приналежність до української культури та нації через особливий зв'язок з місцем свого народження. Однак він є представником Сходу України (Луганська область). Схід України розуміється Жаданом також не як суто географічне місце. Проте, якщо у випадку Галичини йшлося про пам'ятну територію, на якій відбувся насильний обрив історії і позначилась дискретність між минулим та теперішнім, то Схід України набуває статусу травматичної території, місця, де не просто "обірвалася" історія нації, а взагалі не створились умови для її виникнення завдяки політиці насильницької русифікації у Союзі, переслідуванням українських діячів і навіть вже сучасним приниженням, поразкам та смертям, що вписані кров'ю 90-х в історію нації. Травматичному місцю, на думку А. Ассман, притаманно те, що його подієвість не може бути передана через засоби повсякденної мови: "Розповідь цієї історії заблокована психологічним тиском індивідуума або соціальними табу спільноти" [5, с. 347]. Травматичне місце, на відміну від пам'ятного, здатне інтенсифікувати почуття через чуттєве споглядання, воно постає раною на тілі, яка не загоюється і потребує особливої терапії. Такою терапією, вважає дослідниця Рут Клюгер, є не просто комунікація, а словесне заклинання і чаклунство: "Спогад – це заклинання, а дієве заклинання – чаклунство" [5, с.348]. Здатністю до терапії через ритм та сугестію володіє поезія. Власне, вона стає виразом того, що вже записано на тілі як травма. Це яскраво демонструє вже сама назва збірки Жадана – "Вогнепальні й ножові". Надалі поетом також використовуються метафори, що вказують на тілесну вписаність травматичного місця: "Доки духи й померлі приходять до нас сюди, / нас не стримає жоден Спаситель і жоден Аллах. / Все минуло, сестро, вічні лише сліди / від шрапнелі та куль на наших чорних тілах" [7, с. 8]. Робота пам'яті Жадана пов'язана зі згадками про первинні сцени насильства, травмою, що є витісненою у історичне несвідоме і провокує страждання у сьогоденні. Як слушно зазначає з цього приводу А. Ассман: "Травматичне місце зберігає силу події як минуле, що не минає, не може віддалитися на певну відстань" [5, с. 347]. Для Жадана травматичне місце є межею, що відділяє світ живих і світ померлих, тіла яких також колись відчували "кулі" дезорієнтації на власному просторі: "Ходиш і забуваєш минуле. / Забуваєш – і не можеш забути. / Лише відчуваєш останнім нервом, / зубами і складками жировими / тонку межу, що проходить небом / між живими і неживими" [7, с. 25].

Окрім того, можливість віддалення і забуття заперечується географією, яка зберігає пам'ять про першопо-

чаток травми: "І ось тепер ми говоримо про тих, / хто відібрав у нас наші міста, / про міста, які помирають, ніби домашні тварини, / про те, що нас позбавили ключів та паролів, / за допомогою яких ми відчиняли двері лікарень, / проходячи між світлом і темрявою ранкових аптек..." [7, с. 105]. У цій ситуації для Жадана є очевидним взаємозв'язок травми та культурно-національної ідентичності. Травма спричинює проблеми з усвідомленням жителів Східної України своєї приналежності саме до української нації та культури. Цим жителям довгий час нав'язувався пріоритет Москви, усе українське було дискриміноване і навмисно витіснене. Тому українська незалежність спровокувала у них невротичне відчуття втрати орієнтиру, зразка, статусу. Відтак, симптоматичною є поява пияцтва, насильства та криміналу: "Країна, в якій виживання вважають талантом, / де вся твоя біографія – список боргів і трупів, / називає мене тепер злісно вбивцею і симулянт, / опитує свідків, які вціпіли, шукає рештки отрути" [7, с. 28]. Травматичні сцени, які включені в актуальне тут-і-зараз, призводять до розщеплення сьогодення. Однак Жадан пропонує терапію цієї травми шляхом пошуку утраченої колісності ідентичності. Зцілення є можливим завдяки включенню у культурну пам'ять, яка на думку поета, вписана у тіло та географію: "Тому давай, повертайся, / ще можна все відіграти. / Вони все одно не можуть вибити з нас нашу / прив'язаність до цієї географії. / Вони нічого не зможуть вдяти, якщо ти повернешся / і все пригадаєш" [7, с. 109]. Віднайдення ідентичності може відбутись як поновлення чуттєвого взаємозв'язку з землею [5, с. 310], ця реактивація пам'яті означатиме розрив з історією руйнувань та експлуатацій, здобуття нового бачення себе у стосунку до культури, нації, позбавлення від травматичного досвіду жертви: "Все, що відбудовується з руїн, все, що / починається з нічого, порожнеча, що / перетворюється в руках слюсарів та механіків / на машини і верстати, все це вкладено / в наше життя, наче віру в тексти псалмів" [7, с. 54].

Отже, процес зцілення зображується Жаданом як повернення до культурної пам'яті, яка вписана в тілесний досвід. Віднайдення культурно-національної ідентичності залежить від чуттєвого взаємозв'язку особистості з географією, який можна повернути через спогади, представлені у формі поетичної оповіді. Цей процес, на думку Жадана, є відкритим, залучення до нього є важливою справою для кожного: "Доки триває твоя безпосередня участь у житті і формується твоя особиста відповідальність за кожну смерть. Доки на вулиці з теплих під'їздів щоранку виходитимуть герої, апостоли та жінки" [7, с. 157].

Простеживши формування культурно-національної ідентичності крізь призму проблематики культурної пам'яті в сучасній українській літературі, можемо зробити наступні висновки. Оповідь, письмо, як для Юрія Андруховича, так і для Сергія Жадана є метафорою пам'яті, адже воно є незамінним, багатозначним, проте вод-

ночас неповним, оскільки "тривка присутність записаного суперечить структурі *спогаду*, який завжди залишається нетривким і обов'язково включає інтервали не-присутності... Спогад не передбачає ні тривкої присутності, ні тривкої відсутності, а натомість передбачає взаємодію присутності та відсутності" [5, с. 347]. Оповідь цих письменників реставрує фрагменти втрачених і зруйнованих, відсутніх, життєвих зв'язків індивіда з пам'ятним і травматичним місцем. З насильною руйнацією місця його історія продовжується: воно зберігає матеріальні рештки, які стають елементами оповіді, а разом з тим є вихідним пунктом нової культурної пам'яті, що стає передумовою культурно-національної ідентичності. Міфологема руїн старожитньої Галичини та травматичні образи Сходу несуть подвійне послання: у них водночас закодовані забуття і спогади. Вони символізують минуле життя, загублене у вимірі історії, вже чуже, або ж витіснене у несвідоме, і водночас – те, що можна пригадати, запис чого зроблений на тілі. Для Юрія Андруховича міфологема руїн старожитньої Галичини є елементом наративу, який заміняє втрачений коліс локус. Вона кристалізує значення пам'ятних місць у сьогоденні і відновлює забутий пласт національної історії та традицій, чим створює у сьогоденні орієнтир для пошуку української культурно-національної ідентичності. Для Сергія Жадана важить поновлення чуттєво-тілесного зв'язку з землею. Через зображення травматичних сцен Сходу він запускає механізм реактивації пам'яті, що має створити розрив з історією руйнувань та експлуатацій. Отже, процес віднайдення власної культурно-національної ідентичності, на думку письменників, залежить від особливого стосунку особистості до географії, який є можливим завдяки спогадам, представленим у мистецьких формах.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Вступ до географії // Моя остання територія. Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика. – Львів: ЛА "Піраміда", 2009. – С. 209–216.
2. Андрухович Ю. Ерц-герц-перц // Моя остання територія. Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика. – Львів: ЛА "Піраміда", 2009. – С. 185–194.
3. Андрухович Ю. Центрально-східна ревізія // Моя остання територія. Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика. – Львів: ЛА "Піраміда", 2009. – С. 263–307.
4. Андрухович Ю. Час і місце, або Моя остання територія // Моя остання територія. Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика. – Львів: ЛА "Піраміда", 2009. – С. 255–263.
5. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / [пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
6. Грінченко Г. Das kulturelle Gedächtnis in aktuellen Forschungen // А. Ассман. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 9–19.
7. Жадан С. Вогнепальні та ножові. – Харків: Книжковий клуб "Клуб сімейного дозвілля", 2012. – 160 с.
8. Пасічник Н. Інтерв'ю з Сергієм Пантюком. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інтерв': <http://ostbar.com.ua/articles.php?pg=4&id=53>.
9. Assman J. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität // Kultur und Gedächtnis / Hrsg. von J. Assman und T. Hoelscher. – Frankfurt: Suhrkamp, 1988. – S. 9–19.
10. Erl A., Nuenning A., in collaboration with Young S. B. Cultural Memory Studies : An Introduction / Cultural Memory Studies : An International and Interdisciplinary Handbook. – Berlin / New York: de Gruyter, 2008. – 441 p.

Надійшла до редколегії 06.09.13

А. О. Николаенко

КУЛЬТУРНО-НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ СТУДИЙ КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ

Статья посвящена анализу культурно-национальной идентичности в контексте современных студий культурной памяти. На материалах эссеистики Юрия Андруховича и поэзии Сергея Жадана анализируется процесс нахождения и становления культурно-национальной идентичности.

Ключевые слова: культурно-национальная идентичность, культурная память, современная украинская литература, памятное место, опыт травмы.

A. Nikolayenko

CULTURAL-NATIONAL IDENTITY IN CONTEXT OF MODERN STUDIES OF CULTURAL MEMORY

The article deals with the analysis of cultural-national identity in context of modern studies of cultural memory. This article reveals process of finding and coming of cultural-national identity on materials of Yuri Andrukhovych's essays and Serhiy Zhadan's poetry.

Keywords: cultural-national identity, cultural memory, modern ukrainian literature, memorable place, injury's experience.